نظیری

سر سبز از دعائے ثنا گستر تو باد
کارش بہ حسنِ شاہد فرخندگی بود
ہر چند بر تو مرگ - بروز زندگی بود

اس بند میں بھی نظیری کے ہاں دو شعر معمولی تعداد سے زیادہ ہیں افسوس ہے کہ اسوقت کتاب کے چھپنے کی جلدی میں ہمکو اس قدر مہلت نہیں ملی کہ کلیات نظیری کے صحیح نسخہ کے ملنے کا انتظار کیا جاتا اور بعد کامل اطمیناں کے اُسکے ترکیب بند میں جو اشعار حل طلب تھے اُنکی شرح کیجاتی جس سے ناظرین کو دونو ترکیب بندوں میں موازنہ کرنے کا زیادہ موقع ملتا لیکن ہمارا ارادہ ہے کہ اگر اس کتاب کے دوبارہ چھپنے کی نوبت آئی تو بشرطِ زندگی اِس نقصاں کی تلافی کی جائے گی۔

اب ہمکو مرزا کی کلیات نظم فارسی میں سے صرف مثنوی کا نمونہ دکھانا باقی رہ گیا ہے۔ اگرچہ پہلے حصے میں کہیں کہیں مختلف مثنویوں کے کچھ کچھ اشعار مقتضائے مقام کے موافق نقل ہو چکے ہیں مگر نمونے کے طور پر یہاں بھی ایک دو مقام کسی مثنوی کا دکھانا مناسب معلوم ہوتا ہے۔ مرزا نے کوئی مبسوط مثنوی نہیں لکھی اُنکے کلیات میں گیارہ مثنویاں ہیں جنمیں سب سے بڑی مثنوی ۹۲۰ بیت کی ہے اِس مثنوی میں جسکا نام مرزا نے ابرِ گہر بار رکھا تھا۔ اُن کا ارادہ آنحضرت صلعم کے غزوات بیان کرنے کا تھا مگر چونکہ یہ اُنکی آخری تصنیف تھی اور اخیر عمر میں طرح طرح کے عوائق اور موانع پیش آئے اِس وجہ سے غزوات کے شروع کرنے کی نوبت

نہیں پہنچی، صرف دیباچہ کے چند عنوان لکھنے پائے تھے کہ مکروہات روزگار نے گھیر لیا مگر یہ مثنوی اُنکی تمام مثنویوں میں ممتاز ہے اور ہم اسی مثنوی کے کچھ اشعار توحید میں سے اور کچھ اشعار مناجات میں سے جو نہایت آزادانہ اور رندانہ طور پر لکھی ہے اور کچھ نعت میں سے اِس مقام پر نقل کرتے ہیں۔

از توحید

سپاسے کز و نامہ نامی شود — سخن در گزارش گرامی شود
سپاسے کہ شوریدگانِ اَلست — دہندش بہ بانگِ قلم دل ز دست
سپاسے بہ پوزش در آمیختہ — ز دل جستہ و با دل آویختہ
سپاسے دوئی سوزِ کثرت ربائے — سپاسے دل افروزِ بینش فزائے
خدا را سزد کز دروں پروری — بدیں شیوہ بخشد شناسا دری
خدائے کز آں گونہ روزی دہد — کہ ہم روزی و ہم دو روزی دہد

✠✠✠✠ ✠✠✠

رضا جوئے ہر دل کہ در وی ہست — ہوا خواہِ ہر رُخ کہ گردیش ہست
ز بخشد زانبوہِ خواہندگاں — نیاید ستوہ از نیاہندگاں
خرد جنسِ ہستی فروشندگاں — دہد مزدِ بیہودہ کوشندگاں
رُباید دل آنا ز دل دادگاں — کشد ناز لیکن ز افتادگاں
زبادے کہ بر دل وزد در نہفت — زباں را بہ پیدا در آرد بگفت

نگه را که بیرون نباشد ز چشم   دهد بالِ پیدائی مهر و خشم
دل و دست باهم گره دوخته   درین کیسه کردار اندوخته

یعنی در کیسه که از هم دوختنِ دل و دست بهم رسیده - کردارِ مردم اندوخته است.

روان و خرد باهم آمیخته   ازین پرده گفتار انگیخته
نه زین سو گهر را شمردن توان   نه راه اندرین پرده بردن توان

+ + + + + + + +

به نیروی نه چرخ برهم زدن   نشاید ز دانستِ او دم زدن

یعنی بقوتے که ازاں نه چرخ را برهم میتوان زد از معرفتِ الٰهی دم نمیتوان زد.

گروهے به بندِ گهر یافتن   فرو بسته دل در زمیں کافتن
یکے را دمِ تیشه برکاں نخورد   یکے ره به نایاب گوهر نبرد
خرد کز جهانے ست بیشش خبر   نباشد ز عنوانِ خویشش خبر
نه بیند جز این هیچ بیننده   که ما را بود آفریننده
نگارندهٔ پیکرِ آب و گل   شمارندهٔ گوهرِ جان و دل
به گردش درآرندهٔ نه سپهر   به گردوں برآرندهٔ ماه و مهر
رواں را بدانست سرمایه ساز   زباں را بگفتار پیرایه ساز
بشاهی نشانندهٔ خسرواں   ز رهزن رهانندهٔ رهرواں
بدانش بر اندیشِ فرزانگاں   بمستی نگهدارِ دیوانگاں

جگر را ز خونابه آشام ده   نفس را به بیتابی آرام ده
شناسندگاں را بخود رهنمای   هراسندگاں را غم از دل ربای
نفسها بسودای او ناله خیز   جگرها به صحرای او ریز ریز
رگِ ابر را اشکباری ازوست   دمِ برق را بیقراری ازوست
زبانهای خاموش گویای او   نهانهای اندیشه پیدای او
خرد را که جوید شناسائیش   نگه خیره در برقِ پیدائیش
دوئی بے کفن مرده در رهش   خودی دادگر شحنهٔ درگهش

+ + + + + + + +

زهے هستیِ محض و عینِ وجود   که نازد به یکتائیش هست و بود
ز شنا خابه کز قلزمے سر دهد   بهر تشنه آشامِ دیگر دهد
بیک باده بخشد ز پیمانهٔ   بهر ذره رقصے جداگانهٔ
جهانے ز طوفاں بغرقاب در   هنوزش هماں چیں بگرداب در
گروهے ز مستی بغوغا دروں   هنوزش هماں مَی به مینا دروں
اسیرش ز بندے که برپای اوست   شناسد که بر تختِ چیں جای اوست
شهیدش بخونیش از طرب بهره مند   بجز چشمِ زخمش نباشد گزند

+ + + + + + + +

بهر لب که جوئی نوائے ازوست   بهر سر که بینی هوائے ازوست

اگر دیوساریست بیهوش و هنگ — که هموارہ پیکر تراشد ز سنگ
(دیوسار یعنی گمراہ ۱۲)

به بت سجده زاں رو روا داشته — که بت را خداوند پنداشته

و گر خیره چشمے ست تیر پرست — به دُردِ مے از جامِ اندیشه مست

بپرسش ازاں راه جنبیده مهر — کزیں روزنش دوست بنموده چهر
(یعنی بخورشید ۱۲)

ز تاری درونانِ اهریمنی — گروهے بود کز خرد دشمنی

ز بس دادِ ناآشنائی دهند — به آتش نشانِ خدائی دهند

به تن ها به آذر گرایش کناں — به دلها خدا را نیایش کناں

گروهے سراسیمه در دشت و کوی — خداوند جوی و خداوند گوے

ز رسمے که خود را براں بسته اند — بیزداں پرستی میاں بسته اند

ز مهرے که بخواست در دل بود — پرستند حق گر به باطل بود

نظرگاهِ جمعے پریشاں یکے ست — پرستنده انبوه - و یزداں یکیست

کدامی کشش کاں ازاں سوی نیست — بد و نیک را جز بوی روی نیست

جهاں چیست؟ آئینهٔ آگهی — فضاے نظرگاهِ وجه اللهی

بهر سو که رو آوری سوی اوست؟ — خوداں رو که آورده روی اوست

از مناجات

بروزے که مردم شوند انجمن — شود تازه پیوندِ جانها به تن

رواں را به نیکی نوازندگاں — به سرمایهٔ خویش نازندگاں

گهرهاے شهوار پیش آورند — فروهیده کردار پیش آورند
(پسندیده ۱۲)

ز نور یکه ریزند و خرمن کنند — جهاں را بخود چشم روشن کنند

بهنگامه با ایں جگر گوشگاں — در آیند مشتے جگر توشگاں
(یعنی عزیزاں ۱۲) (یعنے گروهی از جگرخوارگاں ۱۲)

ز حسرت بدل بُرده دنداں فرو — ز خجلت سر اندر گریباں فرو

دراں حلقه من باشم و سینهٔ — ز غمہاے ایام گنجینهٔ

در آب و در آتش بسر بُردهٔ — ز دشوارئ زیستن مردهٔ

تن از سایهٔ خود به بیم اندروں — دل از غم به پهلو دو نیم اندروں

ز ناسازی و ناتوانی بهم — دم اندر رگ آتش ز پیوندِ دم

ز بس تیرگیهاے روزِ سیاه — نگه خورده آسیبِ دوش از نگاه

نبخشاے بر ناکسی هاے من — تهیدست و درمانده ام - واے من

بدوشِ ترازوے منه بارِ من — نسنجیده بگذار کردارِ من
(میزانِ اعمال ۱۲)

بکردار سنجی میفزاے رنج — گراں باری دردِ عمرم بسنج

که من باخود از هر چه سنجد خیال — ندارم بغیر از نشانِ جلال
(یعنی قهر ۱۲)

اگر دیگراں را بود گفت و کرد — مرا مایهٔ عمر رنج ست و درد

چه پرسی چو آں رنج و درد از تو بود — غمے تازه در هر نورد از تو بود

فرو هل که حسرت خمیرِ من ست — دمِ سردِ من زمهریرِ من ست

مبادا که گیتی چو من هیچکس — جحیمی دل زمهریری نفس

بہ پرسش مرا ہم افسردہ گیر　　پر کاہ را صرصرے بردہ گیر
پس انگہ بدوزخ فرستادہ داں　　در آتش خس از باد افتادہ داں

پرسش سے مراد بازپرسِ قیامت ہے۔ کہتا ہے کہ مجھے بازپرس سے مستثنےٰ رکھ اور یہ سمجھ لے کہ مجھ سے بازپرس ہو چکی اور ایک پرِکاہ کو بادِ صرصر اڑا لے گئی اور یہ فرض کرلے کہ میں دوزخ میں بھیجا جا چکا اور ہوا سے ایک تنکا دہکتی آگ میں گر چکا۔

وگر ہمچنیں ست فرجامِ کار　　کہ مے باید از کردہ راندن شمار

یعنی اگر انجامِ کار یہی ہے کہ اعمال کی بازپرس ہونی ضرور ہے تو۔

مرا نیز یارائے گفتار دہ　　چو گویم بر آں گفتہ زنہار دہ
دریں خستگی پوزش از من مجوے　　بود بندۂ خستہ گستاخ گوے

یعنی اس خستگی اور مصیبت کی حالت میں جو کچھ میری زبان سے نکل جائے اُس پر مجھ سے عذر مت چاہنا کیونکہ خستہ و مصیبت زدہ غلام گستاخ گو اور بیباک ہوتا ہے۔

دل از غصہ خوں شد نگفتن چہ سود　　چو ناگفتہ دانی نگفتن چہ سود
زباں گرچہ من دارم آواز تست　　پرست ارچہ گفتارم۔ آغاز تست
ہمانا تو دانی کہ کافر نیم　　پرستارِ خورشید و آذر نیم
نکشتم کسے را بہ اہریمنی　　نبردم ز کس مایہ در رہزنی
مگر مے کہ آتش بگورم ازوست　　ہنگامہ پرواز مورم ازوست

یعنی صرف مجھ میں ایک عیب ہے کہ میں شراب پیتا ہوں اور اُسی سے میری زندگی ہے

اِس مطلب کو اِس طرح ادا کرنا کہ "آتش بگورم ازوست" اور "پروازِ مورم ازوست" منتہائے بلاغت ہے نشۂ شراب سے جو عارضی نشاط اور اُمنگ پیدا ہو جاتی ہے اسکو پروازِ مور سے بہتر کسی استعارے میں ادا نہیں کیا جا سکتا کیونکہ جس طرح چیونٹی کی پرواز اُسکی موت کی علامت ہے اِسی طرح نشۂ شراب کا عارضی نشاط آخرکار موجبِ ہلاکت ہوتا ہے۔

من اندوہگیں و مے اندہ ربا　　چہ می کردم اے بندہ پرور خدا
حساب مے و رامش و رنگ و بوے　　ز جمشید و بہرام و پرویز جوے
کہ از بادہ تا چہرہ افروختند　　دلِ دشمن و چشمِ بد سوختند
نہ از من کہ از تابِ مے گاہ گاہ　　بہ دریوزہ رخ کردہ باشم سیاہ
نہ بستاں سرائے نہ میخانۂ　　نہ دستاں سرائے نہ جانانۂ
نہ رقصِ پری پیکراں بر بساط　　نہ غوغائے رامشگراں در بساط
بسا روزگاراں بہ دلدادگی　　بسا نوبہاراں بہ بے بادگی
بسا روز باران و شبہائے ماہ　　کہ بودہ است بے مے بچشم سیاہ
اُفق ہا پر از ابرِ بہمن تہی　　سفالینہ جامِ من از مے تہی
بہاراں ہا و من در غمِ برگ و ساز　　درِ خانہ از بے نوائی فراز
جہاں از گل و لالہ پر بوی و رنگ　　من و حجرۂ و دامنی زیر سنگ
دمِ عیش جز رقصِ بسمل نبود　　بہ اندازۂ خواہشِ دل نبود

اگر تافتم رشته - گوهر شکست   وگر یافتم باده - ساغر شکست
چه خواهی ز دلقِ مے آلودِ من   ببین جسمِ خمیازه فرسودِ من
بناسازگاری ز همسایگان   به سرمایه جوئی ز بے مایگان
سر از منتِ ناکسان زیرِ خاک   لب از خاکبوسِ خسان چاک چاک
به گیتی درم بینوا داشتی   دلم را اسیرِ هوا داشتی
نه بخشنده شاهے که بارم دهد   بهر بار زر پیل بارم دهد
که چون پیل زان جا برانگیزمے   زرش بر گدایان فرو ریزمے
نه نازک نگارے که نازش کشم   بهر بوسه زلفِ درازش کشم
بدین عمرِ ناخوش که من داشتم   ز جان خار در پیرهن داشتم
چو دل زین هوسها بجوش آمدے   ز دل بانگِ خونم بگوش آمدے
هنوزم همان دل بجوش اندرست   ز دل بانگِ خونم بگوش اندرست
چو آن نامرادی بیاد آیدم   بفردوس هم دل نیاسایدم
دلے را که کمتر شکیبد بباغ   در آتش چه سوزی بسوزنده داغ
صبوحی خورم گر شرابِ طهور   کجا زهرهٔ صبح و جامِ بلور
دمِ شب رویهاے مستانه کو   بهنگامه غوغاے مستانه کو
دران پاک میخانهٔ بے خروش   چه گنجائیِ شورشِ نای و نوش
سیه مستیِ ابر و باران کجا   خزان چون نباشد بهاران کجا

اگر حور در دل خیالش که چه   غمِ هجر و ذوقِ وصالش که چه
چه منت نهد ناشناساگار   چه لذت دهد وصلِ بے انتظار
گریزد دمِ بوسه - انیش کجا   فریبد به سوگند - دینش کجا
برد حکم و نبود لبش تلخ گوے   دهد کام و نبود دلش کامجوے
نظربازی و ذوقِ دیدار کو   به فردوس روزن بدیوار کو
نه چشم آرزومندِ دلاله   نه دل تشنهٔ ماه پرکاله
از ینها که پیوسته میخواست دل   هنوزم همان حسرت آلاست دل
چو پرسش رسد گے رانگاه و ز دل   دو صد دجله خونم تراود ز دل
بهر جرم کز روے دفتر رسد   ز من حسرتے در برابر رسد
بفرماے کاین داوری چون بود   که از جرمِ من حسرت افزون بود
هر آئینه همچون منے را به بند   تلافی فراخور بود سنے گزند
بدین مویه در روز امید و بیم   بگریم بدانسان که عرشِ عظیم
شود از تو سیلاب را چاره جوی   تو بخشی بدان گریه ام آبروی
وگر خونِ حسرت هدر کردهٔ   ز یاد اتش قطعِ نظر کردهٔ
گذشتم ز حسرت - امیدیم هست   سپیدابِ روئے سپیدیم هست
که البته این رندِ ناپارسا   کج اندیشه گبرِ مسلمان نما
پرستارِ فرخنده منشورِ تست   هوادارِ فرزانه دستورِ تست

یعنی قرآن کے

بہ بندِ امید استواری فرست　　بہ غالب خطِ رستگاری فرست

از نعت پیغمبر

محمدؐ کز آئینۂ روے دوست　　جز اینش ندانست دانا کہ اوست
زہے روشن آئینۂ ایزدی　　کہ در وی نہ گنجیدہ زنگِ خودی
زرازِ نہاں پردہ بر زدہ　　ز ذاتِ خدا معجزے سر زدہ
تمنائے دیرینۂ کردگار　　بوَے ایزد از خویش امیدوار
تن از نور پالودہ سر چشمۂ　　دِلے ہمچو مہتاب در چشمۂ
بہر جام از و تشنۂ جرعہ خواہ　　بہر گام از و معجزے ہمراہ
کلامش بدل - در فرود آمدن　　زدم جستہ پیشی بزود آمدن
خرامش بسنگ از قدم نقش بند　　برنگے کہ نادیدہ پایش گزند
بہ دستش کشادِ قلم نارسا　　بکلکش سوادِ رقم نارسا
دل امید جائیِ زیاں دیدگاں　　نظر قبلہ گاہِ جہاں دیدگاں
بر فتار صحرا گلستاں کنے　　بگفتار کافر مسلماں کنے
بدنیا ز دیں روشنائی دہے　　بعقبیٰ ز آتش رہائی دہے
بخوے خوش - اندوہ کاہِ ہمہ　　بآمرزش امید گاہِ ہمہ
ز بس محرمِ پردۂ راز بود　　بنزدیکیِ حق سرافراز بود
ز رازے کہ با وے سرودے سروش　　صدائیش بودے ز آدل بگوش

جنے قبلۂ آدمی زادگاں　　نظرگاہِ پیشیں فرستادگاں
کسائی دہِ نسلِ آدم بخویش　　روائی دہِ نقدِ عالم بخویش
بلندی دہِ کعبہ بالاے اُو　　گرامی کنِ سجدہ سیماے اُو
یمن روشن از پرتوِ روے اُو　　ختن بستۂ چینِ گیسوے اُو
زبت بندگی - مردم آزاد کن　　جہانے بیک خانہ آباد کن
بمحرابِ مسجد رُخ آراے دیر　　چہ اندیشِ خویش و دعا گوے غیر
توگوئی - ز بس دل ز دشمن ربابت　　کہ سنگِ درش سنگِ آہن رباست

نثرِ فارسی مرزا کی فارسی نثر کو جو مقدار میں فارسی نظم سے بہت زیادہ ہے اس بنا پر کہ وہ وزن سے معرّا ہے صرف ایشیائی اصطلاح کے موافق نثر کہا جا سکتا ہے ورنہ اگر وزن سے قطع نظر کی جائے تو مرزا کی نثر میں شاعری کا عنصر نظم سے بھی غالب تر معلوم ہوتا ہے. خصوصاً کلیاتِ نظم کا دیباچہ اور خاتمہ، مہرِ نیم روز کے ابتدائی عنوان، تمام تقریظیں اور دیباچے جو لوگوں کی کتابوں پر مرزا نے لکھے ہیں، اور مکاتبات کا ایک معتد بہ حصہ سراسر شاعرانہ خیالات اور پوئٹیکل نظم و نسق پر مبنی ہے.

متاخرین میں ابوالفضل، ظہوری، طاہر وحید، اور جلالاے طباطبا بڑے نثار مانے جاتے ہیں. مرزا بیدل کی نثر اگرچہ انکی نظم کی طرح ایک دوسرا عالم رکھتی ہے مگر وہ بھی اپنی شان اور آن بان میں بینظیر ہے. اگر یہ بات تسلیم کر لیجائے (اور ضرور